

Pawlak, Nina

Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia 'gida' w języku hausa

Etnolingwistyka 22, 129-144

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Nina Pa w l a k
(Warszawa)

DOM W OPOZYCJI DO BUSZU I ŚWIATA. PERSPEKTYWA KULTUROWA POJĘCIA *GIDA* W JĘZYKU HAUSA

Celem artykułu jest próba rekonstrukcji treści kulturowych stojących za słowem *gida* 'dom' w afrykańskim języku hausa. Leksem ten, podobnie jak w języku polskim, przyjmuje znaczenia fizyczne 'miejsce zamieszkania' i społeczne 'wspólnota rodzinna, domownicy'. Analiza danych językowych (gramatycznych, leksykalnych, związków frazeologicznych) ujawnia zmiany sposobów konceptualizacji domu pod wpływem zmieniających się warunków bytowych i doświadczeń w relacjach z otaczającym światem.

Przyjęcie islamu nie zmieniło radykalnie konceptualizacji domu jako miejsca bezpiecznego, wydzielonego dla rodziny, lecz sprawiło, że dom zaczął być postrzegany jako twierdza odgradzająca domowników od reszty świata. Granice domu jako miejsca własnego, bliskiego, kojarzonego z najbliższą rodziną, bywają w języku hausa traktowane też szerzej – jako 'kraj', 'ojczyzna' i odnoszone do wspólnoty niepowiązanej więzami krwi. Takie pojmowanie domu ujawniło się dopiero w nowych warunkach historycznych i to zwłaszcza w języku mediów.

Hausa jest największym językiem etnicznym Afryki Zachodniej. Ma około 20-milionową społeczność rodzimych użytkowników, pełni ponadto funkcję języka kontaktowego na obszarach zróżnicowanych etnicznie i językowo. Jest zaliczany do języków czadyjskich, tworzących odgałęzienie w obrębie wielkiej rodziny afroazjatyckiej, do której należą języki semickie, berberskie, kuszyckie i język staroegipski. Lud Hausa (Hausańczycy, Hausowie, nazwa własna *Hausawa*) zamieszkuje tereny północnej Nigerii i południowego Nigru, w geograficznej strefie sahelu tworzącego pas na południe od Sahary. Przez wieki był to teren styku kulturowego, gdzie przenikały się wpływy cywilizacyjne Afryki Północnej i tzw. Afryki Czarnej. W samej Nigerii 'kraina Hausa' (*Hausaland*) stanowi obszar homogeniczny pod względem językowym i kulturowym, z powszechnie wyznawaną religią muzułmańską.

Tereny ojczyste Hausa znajdują się w strefie sawanny afrykańskiej, na obszarze lekko pofałdowanej równiny, z często pojawiającymi się na niej wystęпами skalnymi. Roślinność jest bogata w pobliżu zbiorników wodnych, mniej obfita w innych miejscach; w części północnej tego obszaru zaznaczają się wpływy klimatu pustynnego. Hausańczycy są rolnikami, uprawiają zboża (proso), warzywa, prowadzą hodowlę bydła, ale w Afryce Zachodniej są bardziej znani jako handlarze. Sławę przynoszą im także uczeni muzułmańscy, tym bardziej zaszczytną, że islam uważany jest za religię dominującą nie tylko w samej społeczności Hausa, ale także wśród innych hausajęzycznych ludów tej części Afryki.

Tradycyjne zajęcia wskazują na rolniczy (lub rolniczo-myśliwski) charakter działalności Hausańczyków, jednak obecność na ich obszarze licznych miast (w tym historycznych siedmiu miast-państw) pozwala mówić o dość zróżnicowanej aktywności zawodowej i trybie życia ludzi. Na tle innych ludów Afryki Hausańczycy wyróżniają się mocno zhierarchizowaną strukturą społeczną w różnych jej wymiarach. W życiu rodzinnym panuje poligynia, co oznacza, że zgodnie z zasadami islamu mężczyzna może mieć więcej niż jedną żonę (akceptowane przez religię ograniczenie mówi o możliwości posiadania czterech żon).

W życiu społecznym funkcjonuje hierarchia władców tradycyjnych, od zwierzchników lokalnych po wspólnego dla wszystkich przywódcę muzułmanów (*Sarkin Musulmi*), którego siedziba znajduje się w Sokoto.

Terminem, który odpowiada pojęciu domu, w języku hausa jest *gida* (l.mn. *gidaje* [gidadže]). Wyraz ten ma dość wysoką pozycję na liście frekwencyjnej słownictwa tego języka.¹ Z jego użyciem zostały utworzone liczne derywaty słowotwórcze oraz metafory i inne określenia wyrażające znaczenia odmienne od znaczenia konkretnego. Jest to termin podstawowy dla pojęcia domu, interpretowanego zarówno w jego wymiarze fizycznym ('miejsce zamieszkania'), jak i społecznym ('rodzina, domownicy'). W określonych kontekstach w charakterze synonimów użyte mogą być wyrażenia o szerszym znaczeniu, takie jak *wurin zama* 'miejsce pobytu', *wurin iyali* 'u rodziny' lub węższym, prymarnie nazywające jedną z części składowych domu jako budynku, takie jak *daki* 'chatka, pomieszczenie jednoizbowe, pokój' albo *zaure* – miejsce, w którym wita się gości, czyli 'ganek, przedsionek, przedpokój', odpowiednio do uwarunkowań architektonicznych. Terminem *gida* określa się zarówno tradycyjne wiejskie domostwo, jak i pomieszczenia mieszkalne w zabudowie miejskiej. W odniesieniu do tych ostatnich możliwe są jednak inne nazwy, wskazujące bardziej dokładnie na charakter zabudowy. Do takich wyrazów należy *soro* – pierwotnie 'prostokątny

¹ Ocena frekwencji wyrazu *gida* w tekstach ma charakter szacunkowy i odwołuje się do analizy tekstów zarejestrowanych w wersji elektronicznej (wśród nich opowiadań *Magana Jari Ce* Abubakara Imama). Na obecnym etapie rejestracji tych tekstów prowadzenie szerszych badań korpusowych nie jest możliwe.

dom z gliny’, charakterystyczny dla tradycyjnej zabudowy miejskiej, ale występujący także jako odrębne zabudowanie w domostwie wiejskim. *Soro* jako charakterystyczny rodzaj zabudowy przypuszczalnie pojawił się na ziemiach Hausa wraz z innymi nowinkami cywilizacyjnymi świata arabskiego. Dziś terminem *soro* określa się również budowlę wielokondygnacyjną, także część recepcyjną lub duży hall w budynku, a wspólną nazwę wszystkie te desygnaty zawdzięczają temu, że przykryte są płaskim dachem (też niekiedy nazywanym *soro*). Oprócz *soro*, synonimem *gida* rozumianego jako ‘mieszkanie wielopokojowe’ w budownictwie nowoczesnym jest także *babban daki*, czyli dosłownie ‘wielkie pomieszczenie’, ‘wielka izba’).

Kontekstowa wymiennosc określić domu nie zmienia faktu, że *gida* pozostaje odpowiednikiem prymarnym, nośnikiem sensu podstawowego, odnoszącego się do domu jako całości, a nie tylko jego części.

Gida w świetle etymologii

Etymologia wyrazu *gida* nie jest łatwa do ustalenia. Śledząc listy słownictwa wspólnego języków czadyjskich (Jungrauthmayr, Ibriszimow 1994; Newman 1977), odnajdziemy rdzeń *gd-*, od którego pochodzą niektóre współczesne nazwy ‘domu’, ‘domostwa’, jak też nazwy pojedynczej ‘chatki’.² Brak rozróżnienia w tej rekonstrukcji bardziej złożonego pojęcia ‘domu’ i pojedynczej ‘chatki’ wskazuje, że na tym obszarze kulturowym nie odróżnia się tych pojęć w słownictwie źródłowym. Wspomniana wyżej dokumentacja słownictwa wspólnego pokazuje, że rozwinięcia semantyczne tego samego rdzenia leksykalnego prowadzą w jednym języku do pojęcia szerszego (domostwa), a w innym do węższego (chatki). Bogactwo odpowiedników leksykalnych odnoszących się do ‘domu/chatki’ w językach czadyjskich zdaje się wskazywać także na zróżnicowanie rdzeni, od których się te odpowiedniki wywodzą.

Poza czadyjskimi, rdzeń *gd-* pojawia się w rekonstrukcjach języków kuszyckich (będących także odgałęzieniem w rodzinie afroazjatyckiej). Dla kuszyckich ma on wersję *gr-* i jest w rekonstrukcji oznaczany jako *gArĭ ‘chatka, dom’ (Dolgopolsky, za Jungrauthmayr, Ibriszimow 1994: 99). Wspólnota w obrębie rdzenia *gd-* nie łączy się jednak z rekonstrukcjami dotyczącymi całej rodziny afroazjatyckiej, które znaczenie domu wiążą z rdzeniem *b-n*, wyrażającym znaczenie ‘budować’, ‘tworzyć’ (Ehret 1995: *bĭñ). Kontynuacje leksykalne rdzenia *b-n* występują także w językach czadyjskich, w niektórych w znaczeniu domu rozumianego jako pomieszczenie, budynek. W hausa odpowiada mu m.in. wyraz *bene* (*bēnē*) ‘kondygnacja’, ‘budowla’.

² Od tego rdzenia wywodzą się takie określenia domu, jak *girga* w języku jimi oraz *gishi* w języku boghom (Jungrauthmayr, Ibriszimow 1994: 99).

Dość osobliwie rysują się porównania czadyjskiego rdzenia *gd-* z rdzeniem **gid* rekonstruowanym dla języków rodziny nilosaharyjskiej, w których ten rdzeń jest nośnikiem znaczenia ‘układać się w pozycji półleżącej, odpoczywać’.³ Języki nilosaharyjskie, na obecnej mapie językowej Afryki zajmujące obszary geograficznie te same, co czadyjskie, niewątpliwie miały wpływ na tworzenie się słownictwa kulturowego wspólnego dla całego obszaru. Ponieważ na obszarze czadyjskim etymologii rdzenia *gd-* nie można ustalić, nawet przy uwzględnieniu dużej liczby określeń wywodzących się z tego rdzenia, dość prawdopodobny wydaje się proces wzajemnego przenikania słownictwa wśród języków niespokrewnionych oraz powstawania wspólnych na tym obszarze innowacji semantycznych. Zjawiska o tym charakterze są powszechnie notowane w językoznawstwie afrykanistycznym strefy Sahelu (Mukarovsky 1987, Baldi 1997) i dotyczą one zarówno zapożyczeń leksykalnych, jak i zmian znaczenia. W odniesieniu do czadyjskiego rdzenia *gd-* można więc mówić o semantycznym powiązaniu koncepcji ‘domu’ z ‘miejscem odpoczynku’ i taka relacja uzasadniona jest nie tylko procesami zachodzącymi na obszarach konwergencji językowej, ale przede wszystkim aspektem funkcjonalnym domu. W świetle tej etymologii ‘miejsce odpoczynku’ można uznać za znaczenie podstawowe wyrazu *gida* w języku hausa.

Wiele wskazuje na to, że rzeczownik *gida* należy do słownictwa najstarszego, z czym wiąże się m.in. istnienie alternatywnej formy *giji*, zachowanej w derywatach słowotwórczych i niektórych stałych zwrotach. Alternacja *gida* – *giji* jest uwarunkowana morfologicznie, zaświadcza ona procesy asymilacyjne (ściślej palatalizację) niektórych spółgłosek przed samogłoskami przednimi i tzw. harmonię samogłosek niepozostających w bezpośrednim sąsiedztwie. Są to procesy charakterystyczne dla bardzo wczesnych etapów rozwoju języka, dziś już nieproduktywne.

Dom (*gida*) jako świadectwo kultury materialnej

Gida – nazwa tradycyjnego, wiejskiego domu hausańskiego – odnosi się do całego zespołu zabudowań (zwykle powstałych z gliny), otoczonych płotem z łądy roślinnych lub bardziej zwartym ogrodzeniem z plecionych mat (*danga*); możliwe są także mury budowane z gliny (*katanga*). Taka ‘zagroda’ (ang. *compound*) tworzy mało dostępne terytorium, oddzielające życie toczące się za ogrodzeniem od tego, co jest poza nim.

Wewnątrz tego wydzielonego obszaru znajdują się odrębne budynki, wśród nich jednoizbowe domki (‘chatki’) zwane *dakuna* (l.poj. *daki*). Są one pomiesz-

³ W używanych współcześnie językach nilosaharyjskich rdzeń **gid* identyfikowany jest w wyrazach o znaczeniu ‘leżeć’, ‘spać’, jak *jirbi* w języku songhay, lub ‘być leniwym, ospałym, powolnym’, jak *giddi-* w języku kunama (Ehret 2001: 356).

zeniami poszczególnych domowników, tak więc odrębne chatki mają żony gospodarza całego domostwa, zajmują je razem z nieletnimi dziećmi. Często w obrębie *gida* znajduje się większe pomieszczenie (*soro*), gdzie w odrębnych izbach mieszkają rodzice gospodarza oraz inni dorośli członkowie rodziny. W domach zamożniejszych wydziela się osobne miejsce dla służby. Wejście do domostwa jest jednocześnie bramą i pomieszczeniem reprezentacyjnym (tzw. *zaure*). To tu przyjmuje się gości, gdyż osobom obcym wstęp do domostwa poza obręb *zaure* jest właściwie zabroniony.

Na terenie *gida* usytuowany jest (zwykle w części mało uczęszczanej) spichlerz (*rumbu*), w którym przechowuje się zboża i inne płody rolne. W obrębie *gida* przewidziane są także zagrody dla zwierząt (kóz, owiec) i pomieszczenia dla domowego ptactwa (kury, perliczki). Na środku domostwa (na otwartej przestrzeni) znajduje się miejsce do przygotowywania posiłku dla całej rodziny. Palenisko (*murfu*) wyznaczone jest trzema jednakowej wielkości kamieniami, które pozwalają umieścić garnek nad ogniem. To miejsce ma wartość symboliczną dla tradycyjnej rodziny, skupia bowiem domowników podczas posiłku i sprzyja ich integracji. Przeniesienie tej tradycji do innych realiów współczesności, związanych bardziej z życiem miejskim, znajduje między innymi wyraz w zachowaniu nazwy *murfu* w odniesieniu do piekarnika, kuchenki, a w określonych kontekstach nawet do całej kuchni. Warto tu jednak dodać, że w domach współczesnych, w zabudowie miejskiej, to nie kuchnia służy zacieśnianiu kontaktów rodzinnych. Tym miejscem stał się salon, kulturowo nowa przestrzeń domu, pod wpływem nowych wzorów cywilizacyjnych przejmująca funkcję tradycyjnego pomieszczenia reprezentacyjnego (*zaure*). Nazwa *falo* wskazuje, że na określenie tego pomieszczenia zabrakło nazwy rodzimej i została zaadaptowana nazwa zapożyczona (ang. *parlour*).

Desygnaty słowa *gida* są dość istotnie odmienne przy zabudowie tradycyjnej i współczesnej, mają one jednak tę wspólną cechę, że stanowią obszar zamknięty, ogrodzony, który nie jest jedną przestrzenią. Przy tej koncepcji dość łatwo znaleźć uzasadnienie dla użycia terminu *gida* w znaczeniu ‘segment mieszkalny w budownictwie wielorodzinnym’ czy wreszcie ‘mieszkanie we współczesnym bloku’. Także określenie *daki* funkcjonuje w języku w dość konkretnym znaczeniu. O ile w tradycyjnej zabudowie *daki* oznacza samodzielny jednoizbowy domek (‘chatka’), należący do żony (jednej z żon), to w zabudowie bardziej zwartej będzie to oddzielny pokój.

Treść kulturowa *gida*: opozycja dom – busz

Gida należy do słów przekazujących podstawowe wartości i symbole kulturowe Hausa. Jego treść uwarunkowana jest przede wszystkim faktem, że w kom-

pleksie mieszkalnym określanym terminem *gida* przebywa jeden mężczyzna (głowa rodziny) z żoną (żonami) i ich dziećmi. *Mai gida*⁴ ‘gospodarz’, ‘pan domu’ (dosł. ten, ‘który posiada dom’) jest określeniem używanym tylko w liczbie pojedynczej. Istnieje wprawdzie gramatyczny odpowiednik tego terminu w liczbie mnogiej (*masu gida*), ale znaczy on ‘domownicy’, czyli wszyscy ci, którzy podlegają *mai gida*.

O pozycji *mai gida* w rodzinie świadczy wiele użyć kontekstowych tego terminu. Przede wszystkim jest on mężczyzną żonatym. Zdanie *Mai gida ne* (dosł. ‘jest gospodarzem’) znaczy ‘(on) jest żonaty’, to samo znaczenie wyraża także fraza *an yi masa gida* (dosł. ‘ustanowiono mu dom’). Zdanie *ba ya gida* może być użyte dosłownie (znaczy wówczas ‘nie ma go w domu’) lub w charakterze eufemizmu wyrażającego znaczenie ‘on jest impotentem’.⁵ Termin *Mai gida* jest w hausa formą adresu, używaną powszechnie zarówno przez osoby spoza rodziny, jak i domowników. *Sannu Mai gida!* ‘Witaj gospodarzu!’ jest grzecznym powitaniem w ustach przybysza, ale tak zwracają się do najważniejszej osoby w rodzinie także domownicy. Żona nazwie tak swojego męża zarówno w rozmowie z domownikami, jak i z osobami obcymi (np. *mai gida ba ya nan* ‘męża nie ma w domu’, dosł. ‘pana nie ma w domu’). Warto przy tym dodać, że także w ustach osób trzecich określenia *mijinta* (‘dosł. jej mąż’) i *mai gidanta* (dosł. ‘jej pan’) są równoważne.

Patriarchalna organizacja życia rodzinnego przejawia się także w zaimkach dzierżawczych używanych wraz z wyrazem *gida* ‘dom’. Znaczenie ‘on jest w domu’ wyraża fraza *yana gidansa*, dosł. ‘on jest w swoim/jego domu’, podczas gdy znaczenie ‘ona jest w domu’ ma kulturowo (nie gramatycznie) uwarunkowaną formę zaimka dzierżawczego liczby mnogiej, a więc *tana gidansu*, dosł. ‘ona jest w ich domu’ (Abraham 1962: 317). Wiele innych fraz o podobnym charakterze wskazuje, że dom, w którym mieszka kobieta, to ‘ich dom’, podczas gdy dom, w którym mieszka mężczyzna, to ‘jego dom’.⁶

Wśród kobiet zamieszkujących domostwo (żon gospodarza) wyróżnia się ta, która była poślubiona jako pierwsza. Nazywa się ją *uwar gida* (dosł. ‘matka

⁴ Wyraz *mai* jest regularnym prefiksem derywacyjnym, wnoszącym znaczenie posiadania (przedmiotu, obiektu, cechy), np. *mai mota* ‘właściciel samochodu’, *mai hankali* ‘mądry’ (dosł. posiadający mądrość). Dwuwyrazowe połączenie *mai gida* jest we współczesnym języku formacją zleksykalizowaną, co w ortografii bywa (w niektórych źródłach) zaznaczane pisownią łączną (*maigida*).

⁵ Kojarzenie pojęcia domu z małżeństwem i życiem seksualnym może się także odnosić do kobiety, na co wskazuje fraza *ta shigo gida* (dosł. ona wstąpiła do domu) wyrażająca znaczenie ‘ona osiągnęła dojrzałość płciową’ (Abraham 1962: 318).

⁶ Podobne zasady używania zaimków dzierżawczych przewidziane są dla wyrazu *gari* ‘miasto’. Mieszkańcy (poddani władcy tradycyjnego) używają zwrotu ‘nasze miasto’ i tylko władca (*sarki*) ma prawo użycia zaimka 1 osoby liczby pojedynczej ‘moje miasto’ (Abraham 1962: 305).

domu') i jest to odpowiednik 'pani domu'.⁷ Tytuł ten przysługuje także jedynej żonie i jest on używany jako forma adresu w relacjach tak wewnątrzrodzinnych, jak i w kontaktach zewnętrznych. W tym kontekście wyrażenie *uwar gida* należy do repertuaru form grzecznościowych hausa. Tak mówią o swoich pierwszych żonach (i tak zwracają się do nich) osoby starsze, pielęgnujące wzory zachowań tradycyjnych, ale tak też zwracają się do jedynej żony młodzi mężczyźni, współcześnie coraz częściej odrzucający wielożeństwo. Używając terminu *uwar gida*, a nie *mata* 'żona, kobieta', okazuje się kobiecie szacunek. Semantyczna derywacja od 'matki/pani domu' do 'małżonki' wskazuje na kulturową wartość rodziny w społeczeństwie Hausa.

W rodzinach poligamicznych pozycja żon innych niż *uwar gida* nie jest z góry naznaczona. Jako *kishiyoyi* (l.poj. *kishiya*), czyli 'rywalki' są one skazane na zabieganie o względy męża, choć zdarzają się przykłady harmonii rodzinnej i współpracy w podziale domowych obowiązków. Do zajęć wykonywanych rotacyjnie należy na przykład gotowanie posiłku dla całej rodziny. Konkretna żona ma wówczas tzw. *ranar tuwo*, czyli 'dzień *tuwo*'.⁸ Jeśli chodzi o męża, jest on zobowiązany do równego traktowania żon, choć w praktyce zdarza się to rzadko. Wszelkie odstępstwa od ustalonych reguł powodują zachwianie relacji rodzinnych. Najwięcej kontrowersji zwykle wzbudza ta, która zyskała status *mowa* 'ulubienicy', 'żony faworyzowanej', natomiast problemy z funkcjonowaniem w rodzinie ma *bora* 'żona niekochana'. Termin *amarya*, którym określa się żonę poślubioną ostatnio, homonimiczny z leksykalnym odpowiednikiem narzeczonej, może wskazywać na specjalny status żony niedawno wprowadzonej do rodziny.

Gida 'dom' to miejsce, w którym mieszkają także członkowie starszego pokolenia, rodzice pana domu. Nazywani są odpowiednio *tsoho* 'stary' i *tsohuwa* 'stara' i są to określenia wyrażające szacunek. *Mai gida* konsultuje się z rodzicami w ważnych sprawach rodzinnych, a na co dzień okazuje im respekt m.in. poprzez gesty i rytualizowane formuły pozdrowień.

A zatem w kulturze Hausa pojęcia domu obejmują zarówno aspekty fizyczne i organizację przestrzenną, jak i aspekty społeczne. Relacje rodzinne są podporządkowane celom związanym z funkcjonowaniem domu. Przede wszystkim jednak w rodzinie hausańskiej dominującą pozycję ma *mai gida* 'gospodarz', 'pan domu'. Dom jest w istocie sferą wyznaczoną granicami jego kontroli emocjonalnej nad resztą rodziny. Nie oznacza to jednak stałego nadzoru mężczyzny-pana domu nad codziennymi działaniami domowników. W obrębie domostwa reguły

⁷ Na brak symetrii między małżonkami wskazuje określenie *uban gida* (dosł. 'ojciec domu'), które nie odnosi się do pana domu, tylko do zwierzchnika służby.

⁸ *Tuwo* jest rodzajem gęstej ugotowanej kaszy (np. z ziarna gwinejskiego, ryżu), która wraz z sosem mięsno-warzywnym stanowi tradycyjną potrawę Hausa.

zachowań kształtują w dużym stopniu domownicy. Natomiast ogrodzenie domostwa, czyli granice fizyczne domu, dość wyraźnie oddzielają życie rodzinne od pozarodzinnego. W kulturze Hausa ogrodzenie, którego wygląd jest oznaką prestiżu gospodarza, może tworzyć istotną barierę w kontaktach zewnętrznych. W niektórych rodzinach przetrwał do czasów współczesnych zwyczaj *kulle* polegający na zakazie opuszczania domostwa przez kobiety w wieku rozrodczym. Zwyczaj ten potwierdza, że prokreacja jest wartością, która w dużym stopniu determinuje funkcjonowanie rodziny hausańskiej.

Wyraz *gida* ‘dom’, ‘domostwo’ może być zastąpiony wyrazem *giji*, ale nie są to warianty pozwalające na swobodną zamianę w każdym kontekście. *Giji* występuje w zwrotach utartych, frazach spetryfikowanych, takich jak *za ni giji* ‘będę poza domem’, *’yan giji* ‘młode pokolenie (w rodzinie)’, dosł. ‘synowie domu’, w eufemizmach językowych, np. *giji ta zo* ‘on/ona nie żyje’, dosł. ‘dom przyszedł’ (Bargery 1934). Wyraz *giji* pojawia się też w przysłowiach, np. *bokan giji ba ya cin kaza* ‘lekarz (tu: czarownik) należący do rodziny nie pobiera opłaty (tu: nie je kury)’.

Przysłowia zawierające wyraz *gida* (*giji*) nawiązują najczęściej do znaczenia ‘wspólnota rodzinna’.⁹ Podkreśla się w nich potrzebę utrzymywania kontaktów z rodziną (*Kowa ya bar gida, gida ya bar shi* ‘ten, kto odejdzie od rodziny, musi się liczyć z tym, że rodzina odejdzie od niego’), znaczenie rodziny w kontaktach zewnętrznych (*Kowa ya ga gidanka, ka ga nasa* ‘jeśli kogoś zaprosisz do swojego domu, on zaprosi ciebie’¹⁰). Dom utożsamia spokój, porządek, bezpieczeństwo, stąd *hankalinsa ba ya gida* ‘jego rozum nie jest w domu’, czyli ‘z nim nie wszystko jest w porządku’. Przed wszystkim jednak dom (rodzina) symbolizuje wsparcie, gotowość, a nawet obowiązek niesienia pomocy (*hannu ya san na giji*, dosł. ‘ręka rozpoznaje domownika’, czyli ‘szczerokość kieruje się najczęściej ku swoim’, *kowa ya ga na gida ya kashe ahu* ‘gdy spotkasz krewniaka, zapomnij o zysku’). Wyraz *gida* w znaczeniu ‘domownicy, rodzina’ jest używany w formułach stosowanych w pozdrowieniach, np. *yaya gida* ‘jak (się czuje) rodzina/domownicy?’ (dosł. ‘jak dom?’) czy we frazie *ka gai mini da gida* ‘pozdrow ode mnie rodzinę’ (dosł. ‘pozdrow ode mnie dom’).

Jako wykładnik pojęcia przeciwstawnego do *gida* w przysłowiach często pojawia się wyraz *daji* ‘busz’, np. *tsoro na daji, kunya na gida* ‘strach w buszu, wstyd w domu’, *ganin gida kare ya kan zagi kura, amma ba a daji ba* ‘znajdując się blisko domu, pies będzie czekać na hiennę, ale nie zrobi tego, gdy spotka się z nią w buszu’. Wyraz *daji* ma warianty fonologiczne *jeji* i *dawa* (wszyst-

⁹ Przysłowia zamieszczone w tym artykule pochodzą ze zbioru *Karin Magana* (1966) oraz *Dandali – Hausa Proverbs* (www.dandali.com).

¹⁰ Odrębnie można rozpatrywać przesłanie tego przysłowia, które jest takie, jak w polskim „Jak ty komu, tak on tobie”.

kie wyrażają znaczenie ‘busz’) i – podobnie jak *giji* – należy do najstarszego zasobu słownictwa hausa. Treść semantyczna *daji/dawa/jeji* jest w przysłowiach i frazeologii hausa najczęściej negatywna, wyraz ten odnosi się do obszaru nieznanego, w którym brak reguł, brak wzajemnego zaufania, np. *dawa ya taa shi* (dosł. ‘busz go dotknął’) ‘dotknęła go choroba nieznanego pochodzenia’, *son uwar dawa* (dosł. ‘miłość do matki buszu’) ‘nieszczera przyjaźń’, *ya ja dawa* (dosł. ‘pociągnął w busz’) ‘nabył (towar) niewiarygodnie tanio (czyli niezgodnie z zasadami)’. Opozycja dom – busz, zaznaczona w treści utartych zwrotów językowych, przeciwstawia miejsce bezpieczne, znane, swoje, temu, co niebezpieczne, nieznanie, obce. Można sądzić, że to przeciwstawienie stanowiło ramy konceptualne domu w najstarszej tradycji Hausa.

Kategoryzacja cech semantycznych *gida*

Badania nad znaczeniem słów i ich użycie kontekstowych nie mają w hausaniście¹¹ bogatej tradycji, ale już nieliczne prace z zakresu semantyki leksykalnej pokazują, że polisemia funkcjonuje w słownictwie hausa w szerokim zakresie i jest podstawą adaptacji języka do zmieniających się potrzeb komunikacyjnych.¹² Hasłem słownikowym o rozbudowanej strukturze i licznych przykładach użycie kontekstowych jest także *gida*. Słownik R. C. Abrahama z połowy ubiegłego wieku (1962)¹³ wyróżnia trzy podstawowe znaczenia *gida*: 1) domostwo lub budynek składający się z wielu izb; 2) pojemnik; 3) porcja (część). Odrębnie wymienione są liczne zwroty językowe, przysłowia, utarte frazy, zawierające wyraz *gida*, w których jest on użyty w charakterze metafory lub służy do zaznaczenia relacji metonimicznej. Słownik Paula Newmana z roku 2007 wymienia 10 znaczeń, z których większość ujawnia się w połączeniach z innymi wyrazami. *Gida* jest w takich kompozycjach leksykalnych nośnikiem znaczeń ogólnych i funkcjonuje bardziej w roli morfemu derywacyjnego niż odrębnego leksemu, jak

¹¹ Badania nad językiem hausa rozpoczęły się w połowie XIX wieku wraz z postępującym zainteresowaniem Afryką i umacnianiem wpływów kolonialnych w Afryce. Językoznawstwo hausaniściczne, rozwijające się w XX wieku głównie w Europie i Ameryce, ma w swoim dorobku obszerne słowniki dwujęzyczne oraz słownik jednojęzyczny, opracowania gramatyki i liczne opisy zagadnień szczegółowych, odnoszących się w głównej mierze do cech strukturalnych języka i ich interpretacji w kontekście badań diachronicznych. W dydaktyce akademickiej hausaniścika jest odrębną ścieżką specjalizacyjną afrykanistyki, prowadzonej na uniwersytetach europejskich (m.in. w Hamburgu, Paryżu, Londynie) oraz na uniwersytetach w Nigerii.

¹² Najbardziej znane opracowanie z tego zakresu dotyczy analizy semantycznej wyrazu *gari*, którego znaczenie prymarne ‘miasto’ przedstawione jest w blisko sześćdziesięciu znaczeniach kontekstowych (Dalby 1964).

¹³ Pierwsza wersja słownika autorstwa R. C. Abrahama i Aminu Kano, zawierająca ponad 35 000 haseł, ukazała się w roku 1949, ale miała ona niewielki nakład i ograniczoną dystrybucję.

w *gidan abinci* ‘restauracja’ (dosł. ‘dom jedzenia’), *gidan tawada* ‘kałamarz’, (dosł. ‘dom atramentu’), *gidan baya* ‘tylne siedzenie (w samochodzie)’ (dosł. ‘dom tyłu’), analogicznie *gidan gaba* ‘przednie siedzenie’ (dosł. ‘dom przodu’). Znaczenia ‘gniazdo’, ‘rodowód’, ‘rodzina’ pojawia się we frazach, których użycie jest dość ściśle wyznaczone pragmatyką językową, jak we wspomnianym już pytaniu *yaya gida?* (dosł. ‘jak [się miewa] dom’), stosowanym w pozdrowieniach, które pozwala na interpretację wyrazu *gida* jako ‘rodzina, domownicy’, a nie jako ‘budynek’.

Próba interpretacji semantycznej wyrazu *gida*, prowadząca do wyodrębnienia znaczeń szczegółowych, odwołuje się tu do liczby i charakteru jego połączeń frazeologicznych z innymi wyrazami, uwzględnia także etymologię oraz znaczenia kontekstowe. Przyjmując, że poszczególne aspekty znaczeniowe eksponują jakąś cechę znaczenia ogólnego, podstawowego, wyjściowego, możemy mówić o wyodrębnianiu pojęć i zachodzącej w ich obrębie dalszej derywacji semantycznej. Analiza reprezentacji semantycznej leksemu nawiązuje tu do pojęcia językowego obrazu świata, będącego zespołem sądów o tym świecie (Bartmiński 2006), w szczególności do językowej koncepcji domu w tradycji polskiej (Bartmiński 2006a), uwzględnia także założenia upowszechnionej na gruncie kognitywizmu teoria prototypu, a zwłaszcza ten jej aspekt, który kładzie nacisk na znalezienia najlepszego reprezentanta danej kategorii (tu za Croft i Cruse 2004; Taylor 1995). Przedstawiony materiał językowy wskazuje, że *gida* jest w języku hausa nośnikiem pojęcia DOM, którego treść jest złożona i podlega ustrukturyzowanej kategoryzacji. Na wielość znaczeń wskazuje m.in. rozbudowana derywacja słowotwórcza *gida*, która ma swoje podstawy w złożonej semantyce tego wyrazu.

Uwzględniając wcześniejsze rozważania dotyczące pochodzenia *gida*, można wskazać, że koncepcja DOMU w języku hausa ukształtowała się na gruncie jego znaczenia funkcjonalnego, a nie fizycznego. Prototypowe znaczenie *gida* odnosi się do ‘miejsca odpoczynku’ i ‘schronienia przed światem zewnętrznym’. Poczucie bezpieczeństwa ma wartość symboliczną, tak więc koncepcja DOMU w tym ujęciu eksponuje wartości duchowe i jest łatwo przenoszona na konceptualizację innych pojęć, w tym na pojęcie świata. W ten sposób przejawia się komplementarność relacji dom – świat, postulowanej w literaturze (Bartmiński 2006a: 176). Uzasadnieniem dla tej interpretacji jest zleksykalizowane połączenie *Ubangiji* ‘Bóg’ (dosł. ‘ojciec domu (świata)’, dość znamienne utworzone z użyciem starszej formy wyrazu *gida*, czyli *giji*). Złożenia z *gida* występują ponadto w „opisowych” określeniach świata, takich jak *gidan tsira* (dosł. ‘dom zbawienia’), *gidan gobe* (dosł. ‘dom jutra’), *gidan gaskiya* (dosł. ‘dom prawdy’) – wszystkie są nazwami ‘tamtego świata’, natomiast *gidan kary* (dosł. ‘dom kłamstwa’) to ‘ten świat’.

Rozwinięcia semantyczne *gida*, mieszczą się zasadniczo w dwóch głównych odgałęzieniach: pierwsze akcentuje aspekt fizyczny, czyli dom jako pomieszczenie, a drugi aspekt społeczny, czyli dom będący wspólnotą rodzinną. Obydwa te odgałęzienia poddane są dalszej derywacji, w ramach której konceptualizują się i utrwalają nowe pojęcia.

DOM-POMIESZCZENIE nie ma w hausa cech wskazujących na rodzaj budulca czy sam fakt wykonania pracy budowlanej. Dom jest miejscem o konkretnym przeznaczeniu. Ten aspekt znaczeniowy pozwala na użycie wyrazu *gida* w licznych złożeniach leksykalnych, w których funkcjonuje on jako ‘pomieszczenie’, ‘obiekt’. Drugi człon tego złożenia określa przeznaczenie lub sposób wykorzystania, jak w *gidan biki* ‘dom weselny’ (dosł. ‘dom uroczystości’), *gidan sha* ‘klub’ (dosł. ‘dom, w którym się pije’).

Bliskie pod względem znaczeniowym są kompozycje leksykalne, w których *gida* łączy się z określeniami wskazującymi na zawartość. W takich połączeniach *gida* oznacza siedzibę, instytucję, np. *gidan zuma* ‘ul’ (dosł. ‘dom miodu’), *gidan kudi* ‘bank’ (dosł. ‘dom pieniędzy’). Do określeń tego rodzaju należy także *gidan waya* ‘pocztą’ (dosł. ‘dom drutu’), *gidan sauro* ‘moskitiera’ (dosł. ‘dom komarów’).¹⁴

Kompozycje leksykalne są w języku hausa często stosowanym zabiegiem systemowym, pozwalającym tworzyć nowe terminy nawet doraźnie, bez powoływania się na wykładnię standaryzacyjną. Wyraz *gida*, odwołujący się do znaczenia domu jako pomieszczenia, jest w tych procesach bardzo produktywny i tworzy rozległy łańcuch derywacyjny. Z jego użyciem powstają nazwy synonimiczne, wykorzystujące różne ścieżki konceptualizacyjne, w tym także skojarzenia metonimiczne. Dla przykładu *gida* jest członem w licznych nazwach więzienia, alternatywnie określanego jako *kurkuku* lub *gidan kurkuku* (czyli ‘dom więzienia’), ale również jako *gidan yari* (dosł. ‘dom naczelnika więzienia’), *gidan sarfa* (dosł. ‘dom łańcucha’), *gidan gizo* (dosł. ‘dom pająka’).

Dla językowego obrazu domu w jego aspekcie fizycznym ważny jest nie tyle jego kształt czy struktura, co wyraźnie zaznaczone granice, zamykające wytyczoną przestrzeń. Cecha ta pozwala na dalsze rozwinięcie semantyczne *gida* i przejście od znaczenia domu do bardziej ogólnego znaczenia pojemnika, które ujawnia się w wyrażeniach *gidan ashana* ‘pudełko zapalek’ (dosł. ‘dom zapalek’), *gidan allura* ‘strzykawka’ (dosł. ‘dom zastrzyku’).

Jako wytyczony fragment przestrzeni o specjalnych cechach *gida* występuje w nazwach szablonów krawieckich i emblematów dekoracyjnych na tradycyjnych

¹⁴ Wprowadzenie do języka zwrotu *gidan sauro* (dosł. ‘dom komarów’) przypisywane jest Europejczykom, przez analogię do innych złożzeń z *gida*, ale bez rozpoznania jego semantycznej treści; bardziej adekwatne jest tu rodzime wyrażenie *maganin sauro* (dosł. środek przeciw komarom) (Bargery 1934).

szatach, np. *gidan rina* ‘farbowany element’ (dosł. ‘dom farbowania’), *gidan goma sha biyu* ‘wzór dwunastki’, *gidan tara* ‘wzór dziewiątki’. Mowa w nich o pewnym porządku, znanych regułach zagospodarowania przestrzeni, przywołujących ustabilizowane normy i zasady funkcjonowania domostwa.

Archaizmem można nazwać wyrażenie *bayan gida* (dosł. ‘za domem’), którego desygnatem jest ‘łazienka’, także ta, która się mieści w budynku wielopiętrowym. *Ya tafi bayan gida*, dające się przetłumaczyć dosłownie jako ‘poszedł za dom’ wyraża znaczenie ‘poszedł do łazienki’.

DOM – WSPÓLNOTA RODZINNA koncentruje się na funkcji integracyjnej domostwa. *Gida* w połączeniach frazeologicznych i zwrotach określa domowników (*dan gida* ‘członek rodziny’, dosł. ‘syn rodziny’), ich zajęcia (*aikin gida* ‘prace domowe’), wewnętrzne sprawy rodziny (*na cikin gida* ‘domowy’, ‘rodzinny’), ma też odniesienie do zwierząt znajdujących się w obrębie domostwa (*dabbar gida* ‘zwierzęta domowe’).

Ponieważ koncepcja hausańskiego domostwa opiera się na rodzinie skupionej wokół jednego mężczyzny – głowy rodziny, *gida* akcentuje rodzinę nuklearną, dwupokoleniową, wydzieloną z wielkiej rodziny bliskich powiązanych więzami krwi. Semantyczna derywacja prowadzi tu do wydzielenia znaczenia niezależności, autonomii, charakterystycznej dla każdego domostwa. Mając na uwadze ten aspekt, można mówić o wyodrębnieniu się w ramach *gida* znaczenia jednostki, odrębnej części, członku, porcji, np. *sun kasu gida biyu* ‘zostali podzieleni na dwie części’, *ya raba shi gida-gida* ‘podzielił to na porcje’ (reduplikacja wyraża tu ‘wiele porcji’). Rozwinięcie o tym charakterze może uwzględniać wspólne pochodzenie, jak w przykładzie (za Newman 2007): *Hausa ba gida daya ba ne da Fillanci* ‘hausa i fulfulde nie są spokrewnione (nie należą do tej samej rodziny)’ lub oznacza jedynie czysto fizyczne rozczłonkowanie, np. *ta ninka takarda gida biyu* ‘złożyła papier na pół (na dwie części)’.

Szybko zmieniająca się przestrzeń komunikacyjna języka hausa w ostatnich kilku dziesięcioleciach powoduje zmianę treści niektórych leksemów. Współczesne media, relacjonujące wydarzenia z całego świata¹⁵, niekiedy doraźnie tworzą odpowiedniki pojęć, które pojawiają się w serwisach międzynarodowych. W tym kontekście zmiany dotyczą także użycia *gida*. Starsze słowniki (Bargery 1934) oddają znaczenie połączenia *dan gida* jako ‘mieszkający we wspólnym domostwie człowiek wolny’. Określenie to nie odnosiło się więc do osób mających status niewolników, także mieszkających w domostwie i wykonujących prace na rzecz domowników. W tekstach pochodzących z czasów współczesnych *dan gida* oznacza nie tylko członka rodziny zamieszkującego we wspólnym domostwie,

¹⁵ Programy w języku hausa emitują rozgłośnie radiowo-telewizyjne w krajach afrykańskich (Nigeria, Ghana, Togo, Niger, Kamerun), audycje nadają także: Radio Kair, Chartum, BBC, Voice of America, Radio Beijing, Radio Teheran, Deutsche Welle.

ale także obywatela, członka wspólnoty państwowej. Bezpośrednie wskazanie na Nigerię odnajdujemy w tytule artykułu prasowego *Matsalar baƙo da dan gida a Najeriya* ‘problemy imigrantów i obywateli w Nigerii’ (dosł. ‘problemy obcych i swoich w Nigerii’).

Transformacje pojęcia *gida*: opozycja ojczyzna – świat

Gramatyka, słownictwo i bogata frazeologia hausa stanowią ciekawy materiał do badań historycznych, między innymi takich, które dotyczą powiększania się treści komunikacyjnej języka w wyniku rozwoju i zmian cywilizacyjnych obejmujących użytkowników. Najstarszy okres, poznany w dużym stopniu na podstawie tradycji ustnej i rekonstrukcji językowych, zarejestrowany jest w słownictwie wspólnym dla rozległego obszaru geograficznego Sahelu. Lud Hausa, który powstał „z przemieszania wielu grup etnicznych o różnym pochodzeniu” (Piłaszewicz 1995: 13), na końcu pierwszego tysiąclecia stworzył struktury polityczne o charakterze miast-państw. Stanowiły one ośrodki władzy feudalnej, w ramach których tworzyły się nowe więzi społeczne i nowa, pozarodzinna hierarchia. Tradycyjny władca, *sarki*, był (i jest w czasach współczesnych) zwierzchnikiem na swoim terytorium, które w hausa określa się terminem *gari*.¹⁶ Pojęcia ‘dom’ i ‘miasto’ (w znaczeniu: ‘obszar podległy władcy tradycyjnemu’) nie wydają się przeciwstawne i raczej nawzajem się uzupełniają. *Gari* utożsamia przestrzeń publiczną, w której aktywność przejawiają głównie mężczyźni. Działają w niej także kobiety, ale islam wprowadza tu wiele ograniczeń natury obyczajowej, a nawet prawnej.

Religia muzułmańska, której początki w kraju Hausa datuje się na wiek XIV, zdominowała życie codzienne, wprowadziła nowe instytucje życia publicznego (m.in. szkoły koraniczne, sądy), otworzyła nowe perspektywy w postrzeganiu świata zewnętrznego. Z języka arabskiego zapożyczony został wyraz *duniya* ‘świat’, a wraz z nim nowe pojęcia dotyczące wartości życia i wyobrażenia, jak ten świat funkcjonuje. Wyraz *gida* w zestawieniu z wyrazem *duniya* nie tworzy pary znaczeń komplementarnych, wyraża notowaną w literaturze opozycję dom – świat (Bartmiński 2006: 172), przeciwstawiającą to, co bliskie, znane, temu, co odległe, nieznanie Jest to opozycja nacechowana kulturowo, zdeterminowana nie tylko otwarciem na arabskie wpływy, ale także rodzimą tradycją wypraw w odległe rejony świata. Źródła językowe i pozajęzykowe pokazują, że kultura Hausa w swym wymiarze etnicznym jest otwarta na świat zewnętrzny.

¹⁶ Rzeczownik *gari* funkcjonuje dziś głównie w znaczeniu ‘miasto’, ale jego rodowód dotyczy szerzej podległego terytorium, na co wskazuje określenie *mai gari* ‘naczelnik wsi, sołtys’ (dosł. ‘ten, który zarządza wsią’).

Wyprawy karawanowe w odległe zakątki kontynentu przyniosły Hausańczykom sławę w Afryce, a ich samych wzbogaciły o wiedzę dotyczącą innych kultur. Miarą takiego nastawienia do ‘innych’ jest kulturowy status gościa, obcego, określanego terminem *baƙo* (l.mn. *baki*). Przysłowie *ba baƙo ruwa ka sha labari* ‘daj gościowi wody, a usłyszysz nowiny’ mówi o tym, że przybyszowi z innego kraju należy okazać gościnność, ponieważ jest on źródłem wiedzy o tym, co dzieje się poza kręgiem lokalnej społeczności. Nawet uciążliwości wynikające z zajmowania się gościem nie są przeszkodą w okazywaniu tej gościnności, jak mówi przysłowie *shasahanci, gaba da baƙo* ‘głupotą jest wrogość wobec obcego’ (Balewicz 2007: 49).

Burzliwe wydarzenia na kontynencie afrykańskim w XIX i XX wieku, w tym głównie te, które były skutkiem kolonializmu, dostarczyły nowych punktów odniesienia w postrzeganiu przestrzeni zewnętrznej wobec domu. Na mapie Afryki pojawiła się Nigeria, państwo postkolonialne, które uzyskało niepodległość w roku 1960. W języku pojawiła się potrzeba nazywania nowych zjawisk, pojęć, potrzeba stworzenia terminologii wyrażającej zmiany cywilizacyjne. W hausa nazwa ‘państwo’ (*ƙasa*) została derywowana od pierwotnie bardzo ogólnego terminu ‘ziemia’. Takie pojęcia, jak ‘miasto’, ‘państwo’, ‘świat’ nie naruszyły kulturowych granic domu, stworzyły jednak nowy porządek w przestrzeni zewnętrznej, dały podstawy do budowania tożsamości zbiorowej. W tej rzeczywistości nowego znaczenia nabrało też samo pojęcie *gida*, którego semantyka zaczęła ewaluować w kierunku pojęcia ‘kraj’, ‘ojczyzna’. Ten proces tworzenia się nowego znaczenia jest szczególnie wyraźny w języku mediów, tu odnotowany na przykładzie tekstów umieszczonych na hausajęzycznym portalu gumel.com. *Mulkin bayan gida* (dosł. ‘władza spoza domu’), czyli ‘władza innego państwa’, *’yan gudun hijira a cikin gida* (dosł. ‘uciekinierzy w domu’) ‘migracje wewnętrzne’. W tekstach politycznych przeciwstawia się z użyciem wyrazu *gida* sprawy wewnętrzne (krajowe) sprawom międzynarodowym, jest więc *manufofin cikin gida na gwamnatin Ehiopia* ‘polityka wewnętrzna rządu Etiopii’ (dosł. ‘zadania rządu Etiopii wobec wnętrza domu’), *gyare-gyare a gida* ‘reformy wewnętrzne’ (dosł. ‘naprawy w domu’), *labaru na cikin gida da kashashen duniya* ‘wiadomości z kraju i ze świata’ (dosł. ‘wiadomości z domu i z krajów świata’). To ostatnie znaczenie może też być wyrażone terminem *labarai na cikin gida da duniya baki daya* (dosł. ‘wiadomości z domu i ze świata’).

Kulturowe cechy domu wykorzystywane są w tworzeniu terminologii politycznej, która służy wzmocnieniu integracji na poziomie szerszym niż rodzina, tworzeniu narodu i internalizowaniu pojęć związanych ze wspólnotą w ramach państwa. Takie przesłanie odnajdujemy w stworzeniu terminu *tarihin gado na gida* (dosł. ‘historia dziedziczenia w obrębie domu’) odpowiadającemu znaczeniu ‘kultura ludowa’.

Obok nowego kontekstu znaczeniowego wyrazu *gida*, w języku współczesnym powstaje wiele nowych derywatów odwołujących się do wcześniej wykształconych znaczeń ogólnych, np. *gidan labarai* ‘rozgłośnia radiowa’ (dosł. ‘dom wiadomości’), *gidan jarida* ‘centrum prasowe’ (dosł. ‘dom gazety’), *gidan tarihi* ‘muzeum’.

Granice domu i granice świata

Złożona treść pojęcia dom i różne sposoby jego konceptualizacji zyskują pewną przejrzystość w perspektywie historycznej. Interpretacja znaczeń wyrazu *gida* w języku hausa w kontekście rzeczywistości pozajęzykowej, do jakiej odnoszą się analizowane przykłady, pozwala mówić o zmianach w konceptualizacji tego pojęcia i wzajemnej zależności między tym, co jest domem, a tym, co domem nie jest. Ta zależność oparta jest na „oswajaniu świata”, poszerzaniu granic kontroli nad przyrodą i jest miarą tworzenia się wspólnot, w których człowiek czuje się bezpiecznie. W tym kontekście można mówić przede wszystkim o wytyczaniu granic, w obrębie których świat obcy staje się światem znanych reguł. Do takich wspólnot należy miasto, państwo. Taką wspólnotą jest też świat kontrolowany przez Boga.

Poszerzanie granic świata, pojmowanego jako dom, idzie jednocześnie w parze z definiowaniem granic domu, pojmowanego jako miejsce własne, bliskie, centralne w całej przestrzeni, w jakiej człowiek funkcjonuje. W tym ujęciu granice domu odnoszą się przede wszystkim do najbliższej rodziny, ale mogą one być wytyczone szerzej, z uwzględnieniem wspólnoty opartej na wartościach innych niż więzy krwi. Na takich zasadach budowana jest tożsamość zbiorowa, nawiązująca do wspólnoty duchowej, którą wyrażają słowa ‘naród’ i ‘ojczyzna’.

Lud Hausa, zamieszkujący tereny oddalone od cywilizacyjnie rozwiniętych rejonów świata, swoje wielkie otwarcie na świat uzyskał poprzez przyjęcie islamu i wpływy kultury muzułmańskiej. Religia muzułmańska nie wpłynęła jednak na zmianę koncepcji domu jako wydzielonego miejsca dla rodziny, miejsca bezpiecznego. Islam sprzyjał rozwinięciu tej koncepcji w kierunku stworzenia z domu twierdzy, odgradzającej domowników, a zwłaszcza kobiety, od innych, nawet w obrębie własnej społeczności.

Literatura

- Abraham R. Clive, 1962, *Dictionary of the Hausa Language*, London: University of London Press.
Baldi Sergio (red.), 1997, *Langues et Contacts de Langues en Zone Sahelo-Saharienne: 3e Table Ronde du Réseau Diffusion Lexicale*, Napoli: Istituto Universitario Orientale.

- Bargery G. P., 1934, *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, London: Oxford University Press.
- Balewicz Izabela, 2007, *Znaczenie pojęcia baƙo w języku i kulturze Hausa*, praca magisterska, Zakład Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
- Bartmiński Jerzy, 2006a, *Dom i świat – opozycja i komplementarność*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 167–177.
- Croft William, Cruse Alan D., 2004, *Cognitive Linguistics*, Cambridge: University Press.
- Dalby David, 1964, *The Noun garii in Hausa*, „Journal of African Languages” 3:3, s. 273–305.
- Dandali – Hausa Proverbs* (<http://www.dandali.com/cgi-bin/proverbs/proverbs.php>).
- Ehret Christopher, 2001, *A Comparative Historical Reconstruction of Proto-Nilo-Saharan*, Cologne: Rüdiger Köppe Verlag.
- Ehret Christopher, 1995, *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian): Vowels, Tone, Consonants, and Vocabulary*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Imam Abubakar, 1939, *Magana Jari Ce*, Zaria: Gaskiya Corporation.
- Jungraithmayr Herrmann, Ibriszimow Dymitr, 1994, *Chadic Lexical Roots*, Berlin: Reimer.
- Mukarovskiy Hans, 1987, *Mande-Chadic Common Stock: A study of phonological and lexical Evidence*, Wien: Afro-Pub.
- n.n., 1966, *Karin Magana*, Zaria: Northern Nigeria Publishing Company.
- Newman Paul, 1977, *Chadic Classification and Reconstructions*, „Afroasiatic Linguistics” 5, 1, s.1–42.
- Pawlak Nina, 2009, *Kognitywny obraz ‘matki’ i ‘ojca’ w języku i kulturze Hausa*, [w:] *Afryka na progu XXI wieku. Kultura i społeczeństwo*, red. Jacek Jan Pawlik, Małgorzata Szupejko, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR (Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne), s. 237–247.
- Piłaszewicz Stanisław, 1995, *Egzotyczny świat sawanny. Kultura i cywilizacja ludu Hausa*, Warszawa: Dialog.
- Taylor John R., 1995, *Linguistic Categorization. Prototypes In Linguistic Theory*, przekład polski: *Kategoryzacja w języku* (tłum. Anna Skucińska), Kraków 2001: Universitas.

HOME IN OPPOSITION TO THE BUSH AND THE WORLD.
THE CULTURAL ASPECT OF *gida* IN HAUSA

The article aims to reconstruct the cultural content of the word *gida* in the African language of Hausa. The word, similarly to the Polish *dom*, means ‘dwelling place’ and, in the social context, ‘family, household’. An analysis of linguistic (grammatical, lexical, phraseological) data reveals changes in the conceptualization of home under the influence of the changing conditions of living and experience of the surrounding world.

The adoption of Islam has not radically influenced the concept of home as a safe haven, reserved for the family. However, home began to be viewed as a stronghold separating the family from the rest of the world. The boundaries of home as one’s own, familiar and close place, associated with the closest relatives, may also be understood in Hausa in a wider sense: as one’s country, homeland and community unrelated by blood. This new understanding of home has emerged only in the current new historical conditions, especially in the media.